

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:1 • 2011

Esterna och fabriksarbetet i 1940-talets Olofström

JONNY HJELM* *Umeå universitet*

Johan Svanberg, *Arbetets relationer och etniska dimensioner: verkstadsföreningen, Metall och esterna vid Svenska stålpressnings AB i Olofström 1945–1952* (Växjö: Linnaeus University Press 2010). 394 s. (Summary in English: Labour relations and ethnic dimensions of work: the Swedish Engineering Employers' Association, the Swedish Metalworkers' Union and the Estonians at Svenska stålpressnings AB in Olofström 1945–1952).

Sensommaren och hösten 1945 anlände omkring 50 estländska flyktingar till Olofström i Blekinge. Året därpå kom ännu fler och den estniska gruppen bestod nu av drygt 200 personer, ett antal som de efterföljande åren, till och med 1952, ökade ytterligare. I Olofströms köping bodde vid 1940-talets mitt drygt 3 000 personer och på ortens helt dominerande arbetsplats, Svenska stålpressnings AB (SSAB), fanns omkring 1 200 anställda. I en ort av denna storlek utgjorde esterna ett ovanligt inslag. Våren 1946 förklarades i *Karls- hamns allehanda* att

Olofström just nu liknar kanske rätt mycket ett flyktingläger. Med varje inkommande tåg strömmar folk hit, mestadels av det frändefolk, vars förfäder en gång befolkade våra gamla Östersjöprovinser, folk som vi nu med ett gemensamt namn kalla ester.

Ett skäl till att många flyktingar från Estland anlände till just Olofström var SSAB:s stora arbetskraftsbehov då företaget var inne i en snabb expansionsfas.

Avhandlingens syfte och frågeställningar

Det var inte bara Olofströmsborna som var ovana vid att möta invandrare vid denna tidpunkt utan det gällde nog de flesta svenskar. Det är i vart fall

* Fakultetsopponent

utgångspunkten i Johan Svanbergs avhandling, vars syfte är "att analysera invandrare i Sverige under den tidiga efterkrigstiden [1945–1952] som en del i relationen mellan arbete och kapital och att undersöka hur invandringen och den aktiva rekryteringen av arbetskraft i andra länder påverkade och påverkades av styrkeförhållandena mellan arbetsmarknadens parter." Svanberg utgår från ett "arbetsperspektiv", vilket betyder att han sätter "rekryteringen av utlandsfödd arbetskraft i samband med den omvandlingsprocess som industriarbetet fann sig mitt inne i vid andra världskrigets slut" (s. 10). Med "omvandlingsprocess" menas här genomförandet av taylorismens ledningsprinciper. Det teoretiskt härledda "arbetsperspektivet" fungerar på denna punkt som en hypotes där Svanberg, som jag tolkar honom, undersöker om SSAB:s företagsledning medvetet använde de nyanlända esterna för att underlätta införandet av en mer, ur ledningens perspektiv, rationellt organiserad produktionsprocess.

Svanberg nöjer sig som ovan nämnts inte med att enbart studera lokala förhållanden, SSAB och Olofström, utan ambitionen är att också beskriva och analysera hur regionala och nationella arbetsmarknadsaktörer agerade när det gällde utländsk arbetskraftsrekrytering, främst Verkstadsföreningen (VF) och Metallindustriarbetareförbundet (Metall).

Svanbergs övergripande syfte preciseras genom att brytas ned i fem frågeställningar. Den första rör relationen mellan nationella aktörer som VF, Metall och de svenska arbetsmarknadsmyndigheterna i frågor som rörde rekryteringen av arbetare i andra länder. Den andra frågeställningen fokuserar SSAB:s agerande (företagsledningen) och relationer till de estniska arbetarna och då särskilt om det fanns någon skillnad jämfört med relationerna till de svenska arbetarna. Den tredje frågeställningen rör arbetet mer konkret: för vilka arbetsuppgifter rekryterades esterna och om det på denna punkt fanns någon skillnad mellan hur företagsledningen såg på svenskar och ester. Svanberg vill också undersöka hur esternas arbetsuppgifter i SSAB:s fabrik "förhöll sig" till deras yrkesmässiga bakgrunder och klasstillhörigheter i hemlandet. Avhandlingens fjärde frågeställning kretsar kring relationerna mellan esterna och den lokala Metallavdelningens medlemmar i Olofström och hur denna påverkades av företagsledningens rekrytering av esterna, dels som dåtida källor beskriver relationerna, dels hur man i efterhand berättat om dessa och hur dessa "berättelser" på olika sätt levt vidare. Den femte och sista frågeställningen handlar om Metallavdelningen i Olofström och hur den såg på företagsledningens målsättning att säkra tillgången på arbetskraft med utomnordisk arbetskraftsrekrytering. Svanberg preciserar: "Vilka preferenser för olika kategorier arbetskraft gav företagsledningen respektive fackföreningen uttryck för i samband med dessa rekryteringar?"

Varför (behövs denna studie)?

Svanbergs vetenskapliga problematisering utgår från tidigare historisk forskning om rekrytering av utlandsfödd arbetskraft som han menar är relativt begränsad i omfattning men också innehåller en del felaktigheter, tveksamma resonemang och slutsatser samt reduktionistiska förenklingar. Fackföreningshistoriker ignorerade till exempel länge ämnet, även om det enligt Svanberg skett en viss förbättring de senaste decennierna. Särskilt lite vet vi om arbetsgivarnas rekryteringsarbete åren efter krigsslutet och hur myndigheter och fackliga organisationer agerade i samband med detta. Svanberg menar vidare att de historievetenskapliga studier som finns i allmänhet saknar det subjektiva invandarperspektivet – hur upplevde invandrarna själva ankomsten till Sverige och de krav som ställdes på dem? Han vill också problematisera bilden av invandrade arbetare som homogena kategorier, i detta fall ”balter” och/eller ”esterna” och den seglivade ”baltensom-nazist-stereotypen”.

Teoretiska utgångspunkter, metod och källmaterial

Avhandlingens teoretiska ramverk utgörs av historiematerialismen, dess analys av kapitalismen och arbetslivets klassmotsättningar och särskilt olika underordningsstrategier där inte bara klass utan också etnicitet, kön och ålder spelade roll. Den organiserade kapitalismen och arbetsköparnas strategi att fostra lojala arbetare uppmärksammas. Här utgår Svanberg i första hand från forskning om den så kallade välfärdskapitalismen/välfärdismen med sina paternalistiska drag. Att knyta arbetarna till sig och få dem att internalisera ledningens mål var mycket viktigt då den svenska företagsamheten – inklusive SSAB – 1946–1952 enligt Svanberg befann sig i en ”brytningstid varunder kapitalismen och samhällsorganisationen var under omvandling. Det var en period där förändring och förnyelse var en del av arbetets vardag och rationaliseringssträvandena allt mera påtagliga.” (s. 60.) Arbetsdelningen ökade och i samma takt minskade kraven på yrkesskicklighet hos arbetarna, eller åtminstone hos en del av dem, och sammantaget ökade arbetsköparnas möjlighet att byta ut dem vid behov. Arbetarna var dock inga passiva aktörer i denna process utan olika slags motstrategier utvecklades, genom eget lärande men också genom att ta del av den traderade arbetarkulturen. Svanberg refererar den tämligen omfattande internationella och svenska arbetslivsforskning som behandlat detta ämne.

Begreppet etnicitet har hos Svanberg, som hos många andra inom dagens etnicitetsforskning, ingen ”essentiell” kärna utan etnicitet skapas i relation till andra upplevda etniciteter då gränser mellan etniciteter konstrueras och med olika medel upprätthålls och förändras över tid. En del av detta etnicitetsskapande skedde på arbetsplatser som den på SSAB i Olofström.

En viktig del av avhandlingens källmaterial utgörs av protokoll, skrivelser som fackföreningen och företagsledningen i Olofström efterlämnat. Svanberg har även använt pressmaterial och muntliga källor, dels intervjuer som han själv gjort (12 stycken), dels sådana som andra gjort tidigare i olika sammanhang.

Svanberg menar att han tillämpat "en metodisk och källmässig pluralism". Han vill skriva en perspektivrik historia som också är generaliserbar. "Genom att referera, citera, diskutera och analysera skilda typer av källor kan framställningen också bli polyfonisk till sin karaktär. Olika aktörer tillåts komma till tals utifrån skilda sociala positioner" (s. 87).

Resultat

Svanberg menar att den utländska arbetskraftsinvandringen, varav en mindre del kom till Olofström, skall ses som *en* process och inte som tidigare, som *två* processer. Man har i tidigare forskning skilt på flyktinginvandringen vid krigsslutet och den invandring som kom senare och som hängde samman med en mer aktiv rekrytering från svenska arbetsgivares och myndigheters sida. Svanberg menar också att de invandrare som kom tidigt, vid 1940-talets mitt, och hanteringen av dessa från svensk sida, satte ramarna för hur fackföreningsrörelsen, arbetsgivare och statliga myndigheter kom att agera framgent. Svanberg beskriver hur flyktingarna påverkade det svenska samhället: "Andra världskrigets flyktingar var genom sitt arbete i skogar, på torvmossar och betfält samt i industrier och borgerliga hem med om att staka ut vägen för den fortsatta svenska arbetsmarknadspolitiken." (s. 346.)

Svanberg menar sammantaget att arbetskraftsrekryteringen 1946–1952, och det näringslivspolitiska och administrativa arbete som på olika nivåer omgärdade denna, bidrog till att det växte fram en ny konsensusinriktad arbetsmarknadspolitik. Stat, arbetsgivare och fackföreningsrörelse upptäckte att de hade ett "sammanfallande intresse", ett begrepp hämtat från historikern Bo Stråth. "Treparsamtalen" och samarbetet kring arbetskraftsinvandringen, var enligt Svanberg en arbetsmarknadspolitisk "brytpunkt" och – eller? – en "formativ fas". Arbetskraftsinvandringen tog fart i en brytningstid [...] vilket så småningom mynnade ut i den korporativa svenska arbetsmarknadsmodellen." (s. 346.)

När det gäller Metall visar Svanberg hur förbundet inledningsvis, då man oroade sig för en kommande efterkrigsdepression, var negativa eller osäkra på hur man skulle agera ifråga om utländsk arbetskraft. Men efterhand, när efterkrigsdepressionen uteblev, ekonomin växte snabbt och arbetskraftsbristen började upplevas som ett reellt hot mot välfärden, kom också Metall att acceptera rekrytering utomlands och arbetskraftsinvandring. (De

svenska kvinnorna, en betydande arbetskraftsreserv, uppfattades däremot inte som en lösning, varken bland arbetsgivare eller inom fackföreningsrörelsen.) Villkoret var att Metall gavs möjlighet att yttra sig om behovet, vilket i praktiken gav dem möjlighet att sätta press på arbetsgivare som upplevdes som motsträviga i löneförhandlingar och ovilliga att satsa på arbetsmiljöförbättringar och företagsdemokrati. Metall vid SSAB i Olofström fungerade också enligt Svanberg som en motkraft när det gällde företagsledningens försök att "etnifiera" arbetarkollektivet då man motarbetade ledningens strävan att i första hand rekrytera utländsk, okvalificerad arbetskraft för enkla, rutinmässiga arbetsuppgifter (se även nedan). Esterna vid SSAB, som under perioden utgjorde omkring 10–20 procent av arbetsstyrkan, var trots detta inte jämnt fördelade över fabriken, utan männen (för det var män det handlande om) arbetade till övervägande del som "hantlangare" och liknande vid löpande bandet eller på avdelningar med sämre arbetsmiljö.

Arbetsgivarnas behov av utländsk arbetskraft hade också, enligt Svanberg, "samband med den omvandlingsprocess som industriarbetet befann sig mitt inne i vid andra världskrigets slut." (s. 358f.) Den teoretiskt härledda hypotesen (se inledningen) bekräftas alltså. Det var inte enbart arbetskraftsbristen som gjorde esterna intressanta ur ett arbetsgivarperspektiv, utan också SSAB:s satsning på att rationalisera produktionsprocessen enligt taylorismens principer. Svensk arbetskraft, vid fabriken eller sådana som man försökte rekrytera, var inte särskilt intresserade av att arbeta med rutinmässiga, repetitiva uppgifter och det var här esterna kom in i bilden. De estniska arbetarna skulle så att säga användas för att bryta arbetarkollektivets motstånd, eller snarare motsträvighet när det gällde rationaliseringsåtgärderna vid SSAB i Olofström, och detta ledde till ökade spänningar i relationerna mellan facket och företagsledningen. Till detta bidrog också, som det uppfattades av svenska arbetare, företagsledningens positiva särbehandling av esterna. De fick till exempel en särskild estnisk matsal och ekonomiskt understöd till en estnisk kompletteringskola. Dessa välfärdspaternalistiska åtgärder, riktade mot en speciell kategori, esterna, ogillades och skapade konflikter. Spänningarna mellan esterna och de svenska arbetarna spädades ytterligare på av de estniska arbetarnas relativt kallsinniga inställning till fackligt medlemskap och ovilja, eller oförmåga att rätta sig efter informella arbetsnormer (delvis beroende på ovana vid industriarbete och svårigheter att förstå svenska). Omkring 50 procent av esterna valde att stå utanför facket, vilket inte uppskattades bland en del av de svenska arbetskamraterna. (Svanberg redovisar en samtida nationell undersökning som indikerade att 99 av 100 metallindustriarbetare var med i facket.) Svanberg ger flera belysande exempel på hur svenska arbetare utsatte esterna för kraftiga påtryckningar och i samband med detta också ibland använde fysiskt våld.

Dessa påtryckningar skildras också på ett intressant sätt utifrån esternas perspektiv, bland annat med hjälp av intervjuer med äldre ester.

Svanbergs beskrivning och analys av svenska arbetsgivares försök att råda bot på arbetskraftsbristen 1946–1952 avslöjar att det på arbetsgivar- sidan fanns kollektiva strategier, normer och mer eller mindre detaljerade direktiv för vad som var tillåtet och inte när det gällde arbetskraftsrekry- teringar i Sverige. Att till exempel annonsera i pressen efter arbetare, att locka med olika slags förmåner, att vara ”mjuk” vid lokala löneförhandlingar och så vidare, beivrades på olika sätt av Verkstadsföreningen, bland annat med straffavgifter. Målet var givetvis att förhindra ”osund” konkurrens om arbetarna eftersom det hotade öka priset på varan arbetskraft.

Svanbergs relativt omfattande granskning av esternas sociala bakgrund visar att omkring två tredjedelar av esterna hade en ”borgerlig bakgrund”. Detta var mest uttalat för dem som kom i början av 1950-talet, från de flyk- tingläger som fanns i Västtyskland. Många av esterna hade också en agrar, icke-industriell bakgrund. Esterna var alltså långt ifrån en homogen grupp, något som inte uppfattades av särskilt många svenskar vid denna tidpunkt.

Diskussion

Avhandlingens akribi är klart tillfredsställande, språket flyter på mycket bra och dispositionen är föredömlig. Allt finns med och i ”rätt” ordning så att säga. Syfte och frågeställningar är distinkt formulerade och utgår på ett bra sätt från tidigare forskning. Här finns en tydlig ambition att bygga vidare på vad andra gjort och att flytta forskningsfronten framåt och gå i dialog med andra forskare. Resultaten är i många avseende värdefulla och tillför fältet ny kunskap. Särskilt intressanta är avsnitten om hur arbetsgivarna agerade ”kollektivt” på ett sätt som liknar det som brukar tillskrivas fackförenings- rörelsen. Analysen av esternas sociala bakgrund och klassanalysen är också grundligt genomförda och intressanta för den framtida forskningen. I teore- tiskt hänseende visar Svanberg betydande beläsenhet och teorierna fungerar inte som imponerande ”grannlåt” utan används som verktyg i analysen.

Svanbergs avhandling är också, vilket förhoppningsvis framgått av re- feratet ovan, en synnerligen omfattande studie av etnicitet, arbetslivsför- ändringar 1945–1952 och av hur aktörer på olika nivåer agerade gentemot varandra men också utifrån de samhälleliga förutsättningar som rådde under dessa år. Här avses andra världskrigets slutfas (händelser i till exempel Estland), oro för efterkrigsdepression, stormakternas agerande i Europa, kalla krigets utbrott, internationell ekonomisk obalans med mera. Det här gör också avhandlingen tämligen omfattande, närmare 400 sidor, med en betydande ”startsträcka” bestående av två kapitel med inledning, teori och metod, tidigare forskning, kontextualisering. Följaktligen börjar de empi-

riska avsnitten först på sidan 100 och det dröjer till sidan 170 innan de lokala aktörerna i Olofström träder in i handlingen. Boken hade vunnit på att kortas ned här och var. Det gäller i synnerhet kapitel två och även de relativt långa "introduktioner" och sammanfattningar som finns i varje kapitel.

Johan Svanberg behandlar inte närmare orten Olofström och livet utanför företagsgrindarna. Olofström beskrivs som en typisk bruksort. Ett företag dominerade arbetslivet och ett parti (SAP) dominerade politiken, och så har det varit långt fram i våra dagar. Men mycket mer än så får läsaren inte veta, vilket blir lite problematiskt. Den etniska identiteten formades inte enbart i och under arbetet utan också på fritiden och denna aspekt berörs bara kortfattat. Jag saknar också ett utförligare resonemang kring det faktum att Svanberg själv är född och uppvuxen i Olofström. Hur har denna "insiderkunskap" påverkat forskningsprocessen?

Den polyfoniska framställningsformen är sympatisk; den gör avhandlingen rik på perspektiv och aktörernas åsikter kommer till tals i sin egen rätt. Men hur förhåller sig framställningsformen till det analytiska arbete som Svanberg lagt ned och vice versa. En polyfonisk framställningsform är givetvis inget självspelade piano och jag känner mig ibland under läsningen osäker över de vägval författaren gjort. Vilka aktörer och vilka aktörers utsagor har hamnat i texten, kanske till och med blivit ett blockcitat, och vilka har valts bort? Och på vilka grunder har dessa överväganden gjorts?

Avhandlingen innehåller många utsagor om hur arbetet inom svensk industri utarmades på innehåll under 1900-talets första hälft med negativ inverkan på arbetstillfredsställelse och liknande samt om att arbetarnas ställning försvagades då deras utbytbarhet ökade. Detta gällde också SSAB:s fabrik i Olofström. Problemet är att det är mycket svårt att studera kvalifikationskrav och hur dessa påverkas av arbetsorganisatoriska förändringar. Det visar om inte annat de många studier som sociologer, psykologer och andra gjorde i kölvattnet på Harry Bravermans bok *Arbete och Monopolkapital* under 1980-talet. Det *kan* ha varit som Svanberg påstår, men det empiriska underlag som presenteras – ett ganska kort avsnitt som i huvudsak handlar om generella förändringar av produktionsprocessen vid SSAB och benämningar på olika arbetsuppgifter/personalkategorier – övertygar inte mig. Samma invändning har jag när det gäller slutsatsen att SSAB:s företagsledning medvetet använde ester för att genomföra en tayloristiskt färgad produktionsomläggning. Det *kan* ha varit som Svanberg hävdar, men inte heller här övertygar empirin. På denna punkt skulle det till exempel ha varit fint med en systematisk och jämförande analys av esterna och *andra* nyanställda individer/grupper. Eftersom SSAB var inne i en mycket intensiv expansionsfas, bör det åren 1946–1952 ha funnits många nyanställda och till Olofström nyanlända svenska "bondpojkar". Gjordes det skillnad på dessa

och esterna? Fick de sistnämnda konsekvent sämre, mer utarmade arbeten, än bondpojkar? Om detta vet vi inget då denna jämförelse inte görs. Den empiri som presenteras indikerar snarare att företagsledningen hade stor brist på arbetare och gärna, på grund av den stora bostadsbristen i Olofström, sökte unga män utan familjer. Här utgjorde de estniska flyktingarna en intressant kategori.

Tidsperioden 1946–1952, och det arbetsmarknadspolitiska samarbetet kring rekryteringen av utlandsfödd arbetskraft, beskrivs som utomordentligt viktig. Här fanns till exempel "fröet till arbetarrörelsens krav på utökad industriell demokrati" (s. 351) och det var en "brytpunkt i svensk samhällsutveckling" (s. 346). Hur, när och varför arbete och kapital i Sverige började umgås mera otvunget, och vilka följder det fick på samhället i övrigt, är mycket omdiskuterade frågor. Svanbergs studie ger ökad kunskap om det komplexa samarbetet – hur det såg ut på olika samhällsnivåer och mellan olika slags aktörer – men rekryteringen av utländsk arbetskraft åren 1946–1952 hade knappast den betydelse som författaren själv tillskriver den.

Till sist något om arbete, språk och identitet. Svanberg visar att människor från de baltiska länderna under den studerade tidsperioden "klumpades samman till en stor, homogeniserad och problematisk invandrargrupp." (s. 281.) Svenskarna, inklusive de i Olofström, förstod till exempel inte att människor från dessa länder tillhörde olika språkfamiljer. Han punkterar flera av dåtidens uppfattningar om esterna; alla, eller många av dem, var *inte* nazistiska medlöpare, *inte* borgare, *inte* emot facket eller oförstående inför arbetarkollektivets informella normer. Men samtidigt visar Svanbergs egen undersökning att det faktiskt fanns ett korn av sanning i flera av de påståenden om esterna som cirkulerade i slutet av 1940-talet. En del ester hade faktiskt samarbetat med de tyska nazisterna, två tredjedelar hade en borgerlig bakgrund och andelen estniska arbetare vid SSAB som gick med i facket var relativt låg. I ett industriarbetarkollektiv där 99 procent organisationsgrad var det (statistiskt och normativt) normala är det inte, tycker åtminstone jag, konstigt att esterna fick ett rykte om sig att vara svalt intresserade av facket. Språklig kommunikation innehåller alltid förenklingar eftersom verklighetens mångfald, oavsett avsändarens ambition, aldrig låter sig fångas till hundra procent. Språkliga förenklingar, exempelvis att esterna inte gick med i facket, fungerade så länge som förenklingarna uppfattades som någorlunda överensstämmande med verkligheten. När det inte längre var så, när esternas organisationsgrad och fackliga engagemang ökade senare under 1950-talet, så upphörde också de svenska Olofströmsarbetarnas negativa stigmatiseringar av esterna och deras inställning till facket. När det gäller generaliseringar, språkliga benämningar och kategoriseringar så undviker Svanberg, som så många andra som är inspirerade av den social-

konstruktivistiska teoribildningen, att förklara vad som är den i olika sammanhang lämpligt avvägda och *korrekta* språkliga förenklingen. När, och hur, är det så att säga okej att "klumpa" ihop individer?

Avslutning

Johan Svanbergs avhandling *Arbetets relationer och etniska dimensioner* håller sammantaget hög kvalitet. Vissa invändningar har från min sida presenterats här, till exempel beträffande taylorismens genomslag och esternas roll i rationaliseringsarbetet vid SSAB. Denna och andra invändningar skall dock på intet sätt skymma det faktum att avhandlingen, enligt min mening, utgör ett imponerande arbete med många perspektiv och ny, värdefull kunskap.